

KOSMIK HUQUQ: XUSUSIY KOMPANIYALARNING (MASALAN, SPACEX) KOSMOSDAGI FAOLIYATI VA BOSHQA SAYYORALARDAGI RESURLARNI O'ZLASHTIRISH HUQUQI

Xushboqov Umidbek

TerDU, Yurisprudensiya ta'lim yo'nalishi 2-bosqich talabasi

Annotatsiya: *Kosmik texnologiyalar rivoji va xususiy kompaniyalarning (SpaceX, Blue Origin, Virgin Galactic va boshqalar) faoliyatining kuchayishi xalqaro kosmik huquq oldiga yangi savollar qo'ymoqda. Ushbu maqolada xususiy kompaniyalarning kosmosdagi huquqiy holati, Oy va boshqa osmon jismlaridagi resurslarni o'zlashtirish masalalari tahlil qilinadi. O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi bilan birga, 1967-yilgi Kosmik shartnoma, 1979-yilgi Oy shartnomasi va AQShning 2015-yilgi SPACE Act qonuni kabi xalqaro hujjatlar solishtiriladi. Tadqiqot natijasida kosmosdagi resurslarni tijorat maqsadida o'zlashtirishning huquqiy chegaralari, mavjud bo'shliqlar va ularni bartaraf etish yo'llari ko'rib chiqiladi.*

Kalit so'zlar: *kosmik huquq, xususiy kompaniyalar, SpaceX, resurslarni o'zlashtirish, Kosmik shartnoma, Oy shartnomasi, kosmik resurslar, xalqaro huquq, O'zbekiston kosmik qonunchiligi.*

XXI asrning ikkinchi yarmida kosmik faoliyatda tub o'zgarish yuz bermoqda. Agar oldin kosmos faqat davlatlarning monopoliyasi bo'lgan bo'lsa, hozirgi vaqtda xususiy kompaniyalar yetakchi o'rinni egallamoqda. SpaceX kompaniyasi Starship raketalari, Starlink sun'iy yo'ldosh tarmog'i va Oyga qaytish dasturlari bilan butun dunyoga mashhur bo'ldi. Biroq xususiy sektorning faollashishi xalqaro kosmik huquqning an'anaviy tamoyillariga jiddiy chaqiriq tug'dirmoqda.

Asosiy savol shuki, xususiy kompaniyalar Oy, Mars va asteroidlarda joylashgan tabiiy resurslarni tijorat maqsadida qazib olish va o'zlashtirish huquqiga egami? Ushbu maqolaning asosiy maqsadi xususiy kompaniyalarning kosmosdagi huquqiy holatini tahlil qilish, resurslarni o'zlashtirish masalasidagi xalqaro huquqiy tartibni baholash va O'zbekiston qonunchiligi bilan solishtirishdir. Tadqiqot qiyosiy-huquqiy va tizimli tahlil usullariga asoslanadi.

O'zbekiston Respublikasi kosmik faoliyatni tartibga solish bo'yicha alohida qonunga ega emas. Hozirgi vaqtda bu masalalar asosan "Aviatsiya to'g'risida"gi Qonun va xalqaro shartnomalar doirasida ko'rib chiqiladi. O'zbekiston 1967-yilgi Kosmosni tinch maqsadlarda o'rganish va foydalanish to'g'risidagi shartnomaga (Outer Space Treaty) a'zo bo'lib, kosmosni barcha insoniyatning umumiy merosi deb hisoblaydi²⁷. Biroq xususiy kompaniyalarning kosmik resurslarni tijorat maqsadida ishlatishi masalasi milliy qonunchilikda hali ochiq qolmoqda.

Xalqaro huquqiy asos 1967-yilgi Kosmik shartnoma (Outer Space Treaty) hisoblanadi. Ushbu shartnomaga ko'ra, kosmos, Oy va boshqa osmon jismlari hech bir davlatning mulki

²⁷ <https://lex.uz/docs/-7319204>

bo'lolmaydi (Article II)²⁸. Shu bilan birga, shartnoma xususiy kompaniyalarning faoliyatini to'g'ridan-to'g'ri taqiqlamaydi, lekin ularning harakatlari uchun davlat javobgar bo'lishini belgilaydi.

1979-yilgi Oy shartnomasi (rasmiy nomi: Agreement Governing the Activities of States on the Moon and Other Celestial Bodies) esa Oy va boshqa osmon jismlaridagi resurslarni "insoniyatning umumiy merosi" (common heritage of mankind) deb e'lon qilib, ularni tijorat maqsadida o'zlashtirish va ekspluatatsiya qilishni cheklaydi. Shartnomada Oy va osmon jismlari faqat tinch maqsadlarda foydalanish, atrof-muhitni buzmaslik va resurslarni kelajakda xalqaro rejim ostida boshqarish nazarda tutilgan. Biroq bu shartnomani faqat cheklangan sonli davlatlar ratifikatsiya qilgan (hozirgi vaqtda taxminan 17-18 ta davlat ishtirokchi). Eng muhimi, kosmik faoliyatda yetakchi davlatlar — AQSh, Rossiya (sobiq SSSR) va Xitoy ushbu shartnomani na imzolagan, na ratifikatsiya qilgan. Shuning uchun shartnoma amaliyotda cheklangan ta'sirga ega deb hisoblanadi²⁹.

2015-yilda AQSh U.S. Commercial Space Launch Competitiveness Act (qisqacha SPACE Act of 2015) qonunini qabul qilib, Amerika fuqarolari va kompaniyalariga asteroidlar va boshqa osmon jismlaridan olingan resurslarni (asteroid resource yoki space resource) tijorat maqsadida qazib olish, egallash, mulk huquqiga ega bo'lish, tashish, foydalanish va sotishga ruxsat berdi. Qonunning asosiy qoidasiga ko'ra, AQSh fuqarosi tomonidan kosmosda olib chiqarilgan resurslar shu shaxs yoki kompaniyaning mulki hisoblanadi. Shu bilan birga, qonunda aniq ta'kidlanganki, AQSh ushbu hujjat bilan hech qanday osmon jismining suvereniteti yoki mulk huquqini da'vo qilmaydi (bu 1967-yilgi Kosmik shartnomaning II-moddasiga mos kelishi uchun qilingan)³⁰.

2020-yilda AQSh Prezidenti Donald Tramp tomonidan imzolangan Artemis Accords ham xususiy kompaniyalarning Oy, Mars va asteroidlardagi resurslarni xavfsiz va barqaror tarzda qazib olish hamda foydalanish huquqini tan oldi. Hujjatda resurslardan foydalanish insoniyat uchun foydali bo'lib, 1967-yilgi Kosmik shartnomaga to'liq mos kelishi va milliy o'zlashtirish (national appropriation) hisoblanmasligi ta'kidlangan. Bu yondashuv xususiy kompaniyalarga (jumladan, SpaceX va boshqalarga) kosmik resurslarni tijorat maqsadida ishlatish yo'lini ochdi³¹.

Biroq ushbu kelishuvlar Rossiya, Xitoy va bir qator davlatlar tomonidan keskin tanqid qilinmoqda. Rossiya uni "kolonializmning yangi shakli" deb atagan bo'lsa, Xitoy va Rossiya birgalikda muqobil loyiha, Xalqaro Oy tadqiqot stansiyasi (ILRS) ni faol rivojlantirmoqda. Tanqidchilarning fikricha, Artemis Accords AQShning bir tomonlama yondashuvini aks ettiradi va xalqaro huquqning "umumiy meros" tamoyilini zaiflashtirishi mumkin.

²⁸ <https://www.unoosa.org/oosa/en/ourwork/spacelaw/treaties/outerspacetreaty.html>

²⁹ <https://www.unoosa.org/oosa/en/ourwork/spacelaw/treaties/moon-agreement.html>

³⁰ <https://www.congress.gov/bill/114th-congress/house-bill/2262>

³¹ <https://www.nasa.gov/artemis-accords/>

.Tadqiqotda qiyosiy-huquqiy usul, normativ talqin va tizimli tahlil qo'llanildi. Lex.uz bazasi, BMTning kosmik shartnomalari, AQSh SPACE Act va Artemis Accords hujjatlari chuqur o'rganildi.

O'zbekiston qonunchiligi kosmik faoliyatni rivojlantirishga ijobiy yondashayotgan bo'lsa-da, xususi kompaniyalarning kosmosdagi huquqiy maqomi va resurslarni o'zlashtirish masalalari hali yetarli darajada tartibga solinmagan. Bu holat kelajakda huquqiy nizolar va xalqaro kelishmovchiliklarga olib kelishi mumkin.

Xalqaro tajribada ikki xil yondashuv mavjud. Birinchisi, Kosmik shartnomaning an'anaviy tamoyillariga asoslangan yondashuv (resurslarni umumiy meros deb hisoblash). Ikkinchisi, AQSh va bir qator G'arb davlatlarining "foydali foydalanish" tamoyiliga asoslangan yondashuvi. Hozirgi vaqtda xalqaro huquqda bu ikki yondashuv o'rtasida jiddiy ziddiyat saqlanib qolmoqda.

Kosmik resurslarni o'zlashtirishning asosiy muammolari quyidagilardan iborat: kosmosni "umumiy meros" yoki "erkin foydalanish" hududi deb hisoblashdagi noaniqlik, xususi mulk huquqini tan olish masalasi, ekologik xavfsizlik va kosmik axlat muammosi, hamda xalqaro nazorat mexanizmlarining zaifligi.

Bu muammolarni hal etish uchun O'zbekiston uchun quyidagilar tavsiya etiladi: maxsus "Kosmik faoliyat to'g'risida"gi qonun qabul qilish, xususi kompaniyalarning huquqiy maqomini aniq belgilash, BMT doirasida yangi xalqaro shartnoma ishlab chiqishda faol ishtirok etish va kosmik resurslarni barqaror va adolatli foydalanish tamoyillarini milliy qonunchilikka kiritish.

Xulosa o'rnida, xususi kompaniyalarning kosmosdagi faoliyati va boshqa sayyoralardagi resurslarni o'zlashtirish masalasi zamonaviy kosmik huquqning eng dolzarb masalalaridan biridir. 1967-yilgi Kosmik shartnoma bugungi kun talablariga to'liq javob bermay qolgan. O'zbekiston bu sohada huquqiy bazani shakllantirish va xalqaro standartlarni hisobga olgan holda milliy qonunchilikni takomillashtirish orqali kosmik faoliyatning huquqiy jihatdan xavfsiz rivojlanishiga hissa qo'shishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Treaty on Principles Governing the Activities of States in the Exploration and Use of Outer Space (1967).
2. Agreement Governing the Activities of States on the Moon and Other Celestial Bodies (1979).
3. U.S. Commercial Space Launch Competitiveness Act (SPACE Act, 2015).
4. The Artemis Accords (2020).
5. Lex.uz rasmiy ma'lumotlar bazasi.